

קשיי הצלה בפולין וגורמיהם¹

נחום בוגנר

לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה חיו בפולין כ-3,300,000 יהודים,¹ מהם שרדו בתום המלחמה, על-פי אומדנים שונים, כ-300,000-350,000 נפש. מרביתם היו לפליטים במעמקי ברית-המועצות, אם משום שב-1940 גירשו אותם לשם השלטונות הסובייטיים, ואם משום שברחו לשם בקיץ 1941, עם פלישת הצבא הגרמני ב"מבצע ברברוסה". רבים מהם חזרו אחרי המלחמה לפולין.² בפולין עצמה ניצלו מעט מאוד יהודים. עד אמצע יוני 1945, חודש לאחר תום המלחמה, נרשמו בוועדים השונים ברחבי פולין סך הכול 55,509 יהודים, ובהם כל היהודים שניצלו על אדמת פולין,³ אם בזכות התחזותם ללא-יהודים, ואם בזכות שכניהם הנוצרים. עם מספר זה נמנים גם כמה אלפים שנלחמו בשורות הפרטיזנים או הסתתרו ביערות, וניצולי מחנות הריכוז.⁴

בין הניצולים בולט בייחוד מספרם הקטן של הילדים. לפני המלחמה חיו בפולין קרוב למיליון ילדים יהודים עד גיל ארבע עשרה.⁵ מהם שרדו, על-פי האומדן, כ-28,000⁶ דהיינו כשלושה אחוזים. אבל רק כ-5,000 מהם ניצלו על אדמת פולין, ורובם נשארו יתומים מאב ואם או יתומים מאב או מאם.⁷ זהו מספר ילדים זעום להדהים, המעיד על הקשיים הרבים שהיו כרוכים בייחוד בהצלת ילדים בפולין הכבושה. דומה שאין כמו אובדן הילדים כדי להמחיש את גודל הטרגדיה שפקדה את יהודי פולין בפרק האחרון של חייהם בארץ זאת, שזה מאות שנים היתה להם ולאבותיהם למולדת. יהדות פולין שהיתה רוב מניינו ובניינו של העם היהודי באירופה, הוכתה מכה אנושה עם הכחדתו המוחלטת כמעט של דור ההמשך שלה.

כיבושה המהיר של פולין במערכת ספטמבר 1939 שפתחה את מלחמת העולם השנייה, חסם בפני שלושה מיליון יהודי פולין את פתחי המילוט אל כל יעדי ההגירה האפשריים, והם נלכדו בצבת הכיבוש הנאצי בלא אפשרות להיחלץ ממנה. אפשרויות ההצלה שנשארו בידם, היו בתחום שטחה של פולין בלבד, בחסות שכניהם הנוצרים, ומתברר

Jacob Lestschinsky, *Crisis, Catastrophe and Survival*, New York, 1948, p. 60
Lucjan Dobroszycki, *Survivors of the Holocaust in Poland*, New York, 1994, pp. 18-22

3 שם, עמ' 68.

4 ישראל גוטמן, *היהודים בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה*, ירושלים 1985, עמ' 12.

5 Lestschinsky, *Crisis, Catastrophe and Survival*, p. 61

6 טעטיקייטס-באריכט פון צענטראל קומיטעט פון יידין אין פוילן פון, 1.1.1946-30.6.1946, ורשה, 1947, עמ' 9.

7 Sprawozdanie Wydział opieki nad Dzieckiem C.K.Ż w P. na rok 1946, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), (CKŻ. WO)

שאלה היו מוגבלות מאוד. צירוף של שלושה גורמים עיקריים היה המקור לקשיי ההצלה בפולין:

- א. משטר הכיבוש הדרקוני שהשלטון הנאצי השליט בפולין הכבושה.
- ב. מדיניות ההכחדה האכזרית והשיטתית שהנאצים נקטו כלפי יהודי פולין, שייצגו בעיניהם את תמצית היהדות האתנית והדתית, מקור כל הרוע שבעולם.
- ג. יחסם העוין של רבים מקרב האוכלוסייה הנוצרית - הפולנים ואף יותר האוקראינים - כלפי שכניהם היהודים, והתנכרותם להם בשעותיהם הקשות.

משטר הכיבוש שהשליטו הגרמנים בפולין היה מן החמורים בתחומי שליטתם באירופה, ולא דמה כלל למשטר הכיבוש שהשליטו בארצות מערב אירופה, כמו צרפת, בלגיה והולנד. פולין הכבושה, כהגדרת הנאצים, היתה "דבלטיו" (Debellatio), כלומר מדינה שחדלה להתקיים מבחינה מדינית ומשפטית. בפועל נטלו לעצמם הכובשים הגרמנים את הזכות לשלוט בארץ זאת ובעמה בלא מִצְרִים. מדיניות הכיבוש הנאצית בפולין שהרסה את רקמת החיים החברתית והכלכלית במדינה, נועדה למנוע את הפולנים מלחדש את חייהם הלאומיים. השיטה שנקטו כדי להשיג מטרה זאת כבר למן ימי הכיבוש הראשונים, היתה חיסול שיטתי של האליטות הפולניות במובן הרחב של מושג זה, ובכלל זה את האינטליגנציה ואת בעלי המקצועות החופשיים, כמו כמרים, רופאים, קצינים, אנשי עסקים, פקידים וכל מי שנחשד שהוא אויב בכוח של הרייך הגרמני. בד בבד הרסו הנאצים את כלכלת המדינה וגרמו לירידה תלולה ברמת החיים של האוכלוסייה הכבושה. פולין נועדה להצטרף אל שטח המחיה (Lebensraum) של הרייך הגרמני השלישי שהלך והתפשט מזרחה. מבחינה אידאולוגית, בעיני הנאצים, היו הפולנים נחותים מבחינה גזעית, כמו העמים הסלביים האחרים, ורק מעטים מהם נועדו להיטמע בקרב הגרמנים. מרביתם נועדו לשמש מאגר של פועלים שחורים בשירות הגרמנים. למן הימים הראשונים לכיבוש של פולין הנהיגו בה שלטונות הכיבוש הגרמנים משטר טרור המטיל אימה ופחד ומתעמר ברוטלית בכל רובדי האוכלוסייה. מצודים תכופים ברחובות שבמהלכם נתפשו עוברי אורח שלווים ונשלחו לעבודות כפייה בגרמניה, היו חזון נפרץ בפולין הכבושה. חיפושים ומעצרים של מבוקשים נערכו על כל צעד ושעל. על מערכת התחבורה והתקשורת הוטל פיקוח מתמיד של המשטרה הגרמנית שחיפשה בלא הרף, ברכבות הדחוסות לעייפה, את החשודים בפעילות חתרנית ואת מבריחי הסחורות לשוק השחור. ביעותי מחנות הריכוז שאליהם הושלכו רבבות פולנים בלא משפט, היו לחם חוקה של האוכלוסייה הכבושה. אך המפחידה מכול היתה הענישה הקולקטיבית, בלא אבחנה, שהנהיגו הגרמנים כלפי האוכלוסייה האזרחית באזורים שבהם ניכרו גילויי התנגדות. ורשה הבירה, המרכז הפוליטי של העם הפולני, היתה לשדה ציד אחר

החשודים בפעילות אנטי-גרמנית, ולא פעם הוצאו להורג אזרחיה לעיני כול ודמם ניגר ברחובותיה.⁸

בד בבד נקטו הנאצים מדיניות של "הפרד ומשול", הסיתו את האוכלוסייה הנוצרית נגד היהודים והרעילו אותה באמצעות תעמולה אנטישמית פרימיטיבית בעיתונות, ברדיו, בתערוכות ובסרטים שהציגה את היהודים בתור נצלנים וטפילים, נושאי מחלות מידבקות שיש להשמידם.

המלחמה והמחסור החמור במצרכים בסיסיים שנלווה לה, הביאה לידי ירידה תלולה ברמת החיים של התושבים, ובעקבותיה לידי הידרדרות מוסרית ברוב שכבות האוכלוסייה. אנשים אשר כל חייהם היו ישרי דרך והגונים, נטלו לעצמם - בלא ייסורי מצפון - רכוש יהודי, בלי לחלוק ולו את מקצתו עם בעליו. וכך נחשב היהודי ל"בר מינן בחופשה" שסופו למות, ולכן לא נדרש להתחשב בו. ידועים מקרים של נוצרים שבימי הגירושים נמנעו מלהחזיר חובות ליהודים, בתקווה שבמוקדם או במאוחר ממילא יילכדו בחרמם של הגרמנים. ברוב המקרים סירבו הנוצרים להחזיר ליהודים סחורות שנמסרו להם למשמרת, בתירוץ שהגרמנים לקחו אותן, שהן נגנבו או בתירוצים דומים. רכוש יהודי היה למלכודת ולסיבה לסחיטות ולהלשנות. כשביקשו להיפטר מטוען לא-רצוי לבעלות, מסרו אותו לרשויות הנוגעות בדבר.⁹

באווירה שבה הוסרו כל המוסרות וכל דאלים גבר, נשארו היהודים בלא מעמד חוקי-משפטי, חסרי מגן, והיו נתונים לשרירות לבם של השליטים הגרמנים, המשטרה, הס"ס והמינהל הגרמני המקומי. כל גרמני הלובש מדים היה יכול לעשות בהם ככל העולה על רוחו, לפגוע ולהתעלל בהם. כניסת הגרמנים לשטחה של פולין לזותה למן היום הראשון בתופעות אנטי-יהודיות חריפות, כמו שוד, הטלת קונטריבוציות על הקהילות היהודיות מס קולקטיבי שרירותי במזומנים ובדברי ערך, לקיחת בני ערובה, מכות, עינויים, השפלות, ציד יהודים לעבודות כפייה מפרכות ומשפילות, חילול כלי פולחן דתיים, שריפת בתי כנסת ורצח של פרטים ושל קבוצות.¹⁰

שלא כמנהגם בארצות הכבושות במערב אירופה, הרי בפולין החלו הגרמנים, למן תחילת הכיבוש, להפריד בין היהודים ובין שכניהם הנוצרים. כל יהודי בן עשר ומעלה הצטווה לשאת אות קלון מזהה - סרט לבן עם מגן דוד כחול על הזרוע בשטחי הגנרל-גוברנמן (משטר הכיבוש הגרמני על החלק הארי של פולין) או טלאי צהוב עם הכתובת "יהודי" (Jude) בשחור על הבגדים העליונים בשטחים שסופחו לרייך הגרמני. נאסר עליהם להעתיק את מקום מגוריהם, ונאסרה עליהם הכניסה לרחובות ולכיכרות מסוימים. כמו כן

Jan Tomasz Gross, *Polish Society under German Occupation*, New Jersey, 1979, pp. 42-91 8

9 עמנואל רינגלבלום, *כתבים אחרונים: יחסי פולנים - יהודים*, ירושלים 1994, עמ' 208.

Philip Friedman, *Roads To Extinction: Essays on the Holocaust*, New York, 1980, pp. 215- 10
216

הוגבלה תנועתם מחוץ למקום מגוריהם ונאסר עליהם להשתמש בדרכים וברכבות. כל איסור כזה לווה באזהרה חמורה שהעובר עליו צפוי לעונש כבד.¹¹ תהליך הפרדת היהודים מהאוכלוסייה הנוצרית הושלם עם כליאתם בגטאות ועם פרסום הפקודה של מושל הגנרל-גוברמן, הנס פרנק, ב-15 באוקטובר 1941 שגזרה עונש מוות הן על כל יהודי שיעזוב את תחומי הגטו בלא רשות, והן על התושבים הנוצרים שסייעו בידם וייתנו להם מקלט. פקודות דומות פורסמו מטעם המושלים המקומיים ברחבי פולין בשנת 1942 בעת ביצוע "הפתרון הסופי", ההכחדה השיטתית של יהודי פולין.¹²

ראוי להדגיש ששלטונות הכיבוש הנאציים הנהיגו את השימוש בעונש מוות נגד נוצרים שהעזו לסייע ליהודים, רק בפולין ובארצות מזרח אירופה. בארצות מערב אירופה, כמו צרפת ובלגיה, הם נמנעו מלנקוט צעד קיצוני זה.¹³

אין ספק שעונש דרקוני זה הרתיע רבים מהנוצרים שחששו להגיש עזרה ליהודים שברחו מהגטאות ומהמחנות כדי לחפש מקלט ב"צד הארי". ובכל זאת, למרות משטר הכיבוש הקשה, היה אפשר לצפות שהפולנים יפגינו יתר סולידריות והתחשבות כלפי שכניהם היהודים, נוכח אויבם המשותף. בפועל רק פולנים מעטים, ועוד פחות אוקראינים, היו מוכנים להסתכן ולהושיט עזרה ליהודים במצוקתם. ההיסטוריונית הפולנייה טרסה פרקרובה (T. Prekerowa) שחקרה את נושא היחלצותם של הפולנים לעזרת היהודים בשואה, ולא היה לה כל עניין להמעיט במספרם, אומדת את מספר הפולנים שהיו מעורבים בפועל בסיוע ליהודים, בין 160,000 ל-360,000 איש, היינו כשני אחוזים מהאוכלוסייה הפולנית. מאחר שישבה בתוך עמה, ובעצמה עזרה ליהודים, ידעה מה הם הקשיים הכרוכים בכך, והכירה מקרוב את הלך הרוח בקרב הציבור הפולני ואת יחסו כלפי היהודים, והיא קובעת בצער, "היינו חסרי אונים לחלוטין נוכח התכנית הנאצית להכחדה גמורה של היהודים. רק סיוע אישי עשוי היה להועיל... אני סבורה שהעזרה היתה יכולה להיות גדולה הרבה יותר".¹⁴

יחסי הפולנים והיהודים בתקופת השואה הם פרשה כאובה וסבוכה השנויה במחלוקת, בעיקר נוכח העובדה הידועה שאבדות הקיבוץ היהודי הגדול בפולין, יותר משמונים ושמונה אחוזים, היו מן הגבוהות ביותר בתקופת השואה. היסטוריונים ופובליציסטים, יהודים ופולנים כאחד, הרבו לדון בפרשה זאת, ועד ימינו שזורים בה רגשות עזים, אי הבנות ודעות קדומות. יתרה מזאת, מרבית היהודים מתוך כרבע המיליון ששרדו

11 יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית המועצות, ירושלים 1978, עמ' 143-147.
Władysław Bartoszewski and Zofia Lewin (eds.), *Righteous Among Nations*, London, 12 1969, pp. 632-643
Teresa Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942-1945*, 13 Warsaw, 1981, p. 43
14 טרסה פרקרובה, "צדיקים וסבילים", בתוך *יד ושם - קובץ מחקרים* י"ט (תשמ"ט), עמ' 292-293.

והתקבצו בפולין אחרי המלחמה, עזבו אותה בשנתיים הראשונות אחרי המלחמה במסגרת נחשולי תנועת "הבריחה" – היציאה המחתרתית של יהודים מארצות מזרח אירופה אל מחנות העקורים שבמערבה. והסיבה לכך היתה הלך הרוח האנטי-יהודי הקיצוני שרווח בפולין המשוחררת, והגיע לשיא ב-4 ביולי 1946, בפוגרום המפורסם שאירע בעיר קלצה, ובהרג מאות רבות של ניצולים עד סוף אותה שנה. רדיפות היהודים בפולין לא פסקו גם לאחר התייצבות המשטר הקומוניסטי, משטר שבסוף שנות השישים כמעט שהביא לידי סילוקם המוחלט מהמדינה.¹⁵

כדי להבין את יחסם של הפולנים לשכניהם היהודים בשואה, יש לחזור אחורה ולבדוק את מערכת היחסים בין שני העמים למן סוף המאה התשע עשרה ועד תחילת המאה העשרים. אנטישמיות נוצרית מסורתית רווחה בפולין דורות רבים, אך ביטוייה לא היו קיצוניים כמו בארצות אירופה האחרות. להפך. פולין שמימים ימימה היתה מדינה רב לאומית, התגאתה בגישתה הסובלנית כלפי מיעוטיה. שליטיה בעבר נהגו ביהודים כ"מארחים נדיבים" מאחר שהיו שונים מהמיעוטים האחרים בדתם ובמנהגיהם, ואפשרו להם לנהל את חייהם האוטונומיים כרצונם. יחס זה השתבש עם כינונה של המדינה הפולנית החדשה אחרי מלחמת העולם הראשונה.

מן הראוי לציין שעצמאותה המחודשת של פולין עמדה מלכתחילה בסימן של פרעות ביהודים ששטפו את המדינה, אף שהיהודים תמכו בקימומה של פולין החדשה, וחיילים יהודים השתתפו במלחמת העצמאות שלה.¹⁶ בתקופה שבין שתי מלחמות העולם פרחו האנטישמיות בפולין, היתה לפן בתרבות הפולנית ועשתה את חיי היהודים בה בלתי נסבלים. "השאלה היהודית" לא היתה תופעה שולית, אלא נושא מרכזי בחיים הלאומיים שהיה לבעיה פוליטית שלא הוסרה מסדר היום הלאומי בפולין עד פרוץ המלחמה וגם במהלכה. שלא כמו במדינות המערביות הדמוקרטיות, הפלורליזם לא הכה שורשים בפולין החדשה. הלאומיות הפולנית שהתגבשה במאה התשע עשרה, לפני תקומתה של פולין החדשה, היתה מבוססת על רעיון המדינה האורגנית הצומחת מקשרי דם ודת ומהזיכרון הקולקטיבי של העם. אף שמפלגות השמאל והחוגים הליברליים התנגדו לאנטישמיות מטעמים עקרוניים ודגלו בפתרון הבעיה היהודית בהתבוללות, הרי מפלגות הימין ונציגיהן המובהקים - הדמוקרטים הלאומיים, ה"אנדקים" - שהשפעתם בחברה הפולנית היתה מכרעת לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, טענו שהיהודים הם נטע זר, שאין להטמיעו בחברה הפולנית. בעיניהם היהודים לא יכלו להיות ככל האזרחים כי הם נבדלים בתכלית מן הפולנים, זרים לרוחה של פולין, לתרבותה ובעצם לרוחה של אירופה

15 ישראל גוטמן, "יהודי פולין בשואה", בתוך ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), *קיום ושבר יהודי פולין לדורותיהם*, ירושלים 1997, עמ' 485.

Celia Stopincka=Heller, *On the Edge of Destruction: Jews of Poland Between the Two World Wars*, New York, 1977, pp. 47-53

כולה. מאמצי ההתבוללות של יהודים בחברה הפולנית היו כצנינים בעיניהם, והם ראו בהם איום חמור לרציפותה ולשלמותה של החברה הפולנית. הם ראו ביהודים זרים הדבקים באורחות חיים נלזזים חסרי תקנה. זאת היתה תפיסה גזענית ביסודה שמסקנתה אחת והיא שיש לסלק את היהודים מפולין, ורק אז יוכלו הפולנים לנשום לרווחה.¹⁷

ב-1935, אחרי מותו של המרשל יוזף פילסודסקי, המנהיג הנערץ ומקימה של פולין החדשה שהיתה לו השפעה ממתנת על יחסם העוין של בני עמו כלפי היהודים, אימצו יורשיו מדיניות אנטי-יהודית חריפה ופעלו בכל דרך אפשרית - הן במסגרת מדיניות הפנים והן בזירה הבינלאומית - כדי לגרום ליהודים להגר מפולין ולסלקם. עמדתה האנטישמית המסורתית של הכמורה הקתולית, שאף היא דבקה בקו הלאומני והשפיעה על צאן מרעיתה, הוסיפה לאקלים האנטי-יהודי הקיצוני שמקורו באותה לאומנות אורגנית. הכמורה הטיפה נגד היהודים מעל כל במה והאשימה אותם בהשחתת הערכים הפולניים ובהפצת האתאיזם והקומוניזם.¹⁸

אף שבכל הדורות תרמו היהודים רבות להתפתחותה הכלכלית והתרבותית של פולין, רוב הפולנים ראו בהם כת נחותה. חיי החברה, הדת והכלכלה של הפולנים היו ספוגים אנטישמיות. הפולנים הם עם קתולי, ובעיניהם להיות פולני, פירושו להיות קתולי. לכן, שלא כבמדינות הלאום של מרכז אירופה ומערבה, בפולין המושג "פולני בן דת משה" לא היה מקובל. היחס כלפי היהודים היה סטריאוטיפי, והיהודי נחשב יצור נחות ומאיים. היחס השלילי הבלתי מותנה כלפי היהודי מצא את ביטויו בשפה הפולנית על רבדיה ובפולקלור הפולני, שכמעט שלא ניכרת בהם התייחסות ניטרלית כלפי היהודי בתור שכזה. לעצם המושג "יהודי" (Żyd) ולכל הקשור ליהדות יש בפולנית קונוטציה שלילית הטעונה דימויים ותכונות המעוררים סלידה, הן בקרב פשוטי העם והן בקרב המשכילים. אמרות כמו "מלוכלך כיהודי", "מתחשבן כיהודי", "מדבר כיהודי", "מרעיש כמו בבית הכנסת", הן מטבעות לשון שהיו שגורות ומקובלות בשיח היומיומי בין הפולנים ובין עצמם וגם בנוכחות יהודים.

פולין, המדינה הרב לאומית שבין שתי מלחמות העולם, סבלה מבעיות של מיעוטים ששיעורם באוכלוסייתה היה יותר משליש. האוקראינים, הביילורוסים והגרמנים שישבו בגבולותיה, ביקשו להינתק ממנה. היהודים היו המיעוט היחיד שלא איים על שלמותה, ורק ביקשו לזכות ביחס של אזרחים שווים זכויות. אף-על-פי-כן הגרמנים והאוקראינים מכיוון שנחשבו בעיני הפולנים ל"מקומיים" (tutejszy) שאפשר להטמיעם בחברה הפולנית, הרי למרות עימותיהם הכוחניים עם הפולנים, הם זכו ליחס שונה מהיחס שזכו

17 עזרא מנדלסון, "פולין", בתוך יעקב צור (עורך), התפוצה: מזרח אירופה, ירושלים 1976, עמ' 187-188.
18 Stopnicka=Heller, On the Edge of Destruction, pp. 109-114

לו היהודים. שכן היהודים היו בעיני הפולנים זרים (obcy), אף שדברי ימיהם בפולין היו כמעט כדברי ימיה של פולין עצמה.¹⁹

בספטמבר 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, מצאו את עצמם הפולנים בסירה אחת עם היהודים, בעודם נאבקים על חייהם למול אויבם המשותף, גרמניה הנאצית. פתאום הבינו הפולנים שהאנטישמיות משרתת את מטרותיו של היטלר. העיתונות האנטישמית חדלה להסית נגד היהודים, ואפילו אנטישמים קנאים הבינו כי היהודים הם בני ברית נאמנים היכולים לתרום למאבק באויב המשותף. 20 אבל היחס המפויס כלפי היהודים שהפיח בלבם תקוות, לא האריך ימים. מיד עם כיבוש פולין, אף לפני שהפולנים התאוששו מהלם התבוסה, הם חזרו לסורם, כאילו דבר לא קרה. עמנואל רינגלבלום, ההיסטוריון של גטו ורשה, שעקב מקרוב אחר התפתחות יחסים אלה כתב:

אך באו הגרמנים, והנה קמה לתחייה במלוא עוזה האנטישמיות. לראשונה מתגלה הדבר סביב "מפעל הצדקה הנאצי" (NSV). לאוכלוסייתה המורעבת של ורשה מחלקים לחם ומרק. תחילה לא מנעו מהיהודים את הסיוע הזה. הדבר נעשה לשם הסרטת סרטי תעמולה בבירה שכבשו זה עתה... ראיתי גם כיצד בגמר ההסרטה הפליאו החיילים מכותיהם ביהודים וכיצד פיזרו את התור לחלוקה שסודר על ידם - ולצורכיהם. פרחחים [פולנים] היו שולפים את היהודים הרעבים מתוך התורים ומצביעים עליהם באצבע - יהודי - Jude (ז) היתה המילה הגרמנית שהפושעים האנטישמיים ידעו). מיד החלה גם חטיפת יהודים לעבודת כפייה... סרטי השרוול המיוחדים ליהודים טרם היו בשימוש, וקשה היה לגרמנים להבחין בין יהודים למי שאינם יהודים. החלואה האנטישמית באה ברצון לעזרתם. הם מצביעים בחפץ לב על היהודים. זהו הקשר הראשון, הבלתי-אמצעי, בין האנטישמים הפולנים לבין הנאצים. החוליה המחברת ביניהם כתמיד הם היהודים.²¹

מאוחר יותר היו בין הפולנים שהסבירו את היחס המתנכר כלפי היהודים בתקופת הכיבוש הנאצי בטענה שהיהודים הפגינו חוסר נאמנות כלפי הפולנים המובסים במחוזות המזרחיים, קיבלו בשמחה את פני הכובשים הסובייטים ושיתפו עמם פעולה. מן הראוי להדגיש שבאותם ימים ברית-המועצות וגרמניה הנאצית שחילקו ביניהן את מולדתם של

19 שם, עמ' 48-76.

20 רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 188-189.

21 שם, עמ' 194.

הפולנים וביטלו את ממלכתם, נחשבו בה במידה אויבות של פולין. למרות טענתם המובנת, הם לא נתנו את דעתם על המצב שהיהודים נקלעו אליו עם כיבושה של פולין. שכן האפשרויות שעמדו לפניהם היו כיבוש גרמני או כיבוש סובייטי, והיהודים ברוב מוחלט העדיפו, כמובן, את הכובשים הסובייטים, ובפרט שלא היו להם סיבות טובות להזדהות עם פולין, שבה נהגו בהם כבאזרחים לא-רצויים.²²

אלא שההתנכרות כלפי היהודים החלה לפני שהגיעו השמועות על התנהגות היהודים במחוזות המזרחיים שכבשו הסובייטים. יותר ממאה אלף חיילים יהודים השתתפו במערכת ספטמבר 1939 במסגרת הצבא הפולני. כ-30,000 מהם נפלו בקרב וכ-60,000 נפלו בשבי הגרמנים. ולמרות זאת, ובלי כל קשר לקבלת הפנים האוהדת שזיכו בה היהודים את הצבא הסובייטי, חבריהם לנשק הפולנים החלו להתנכר להם מיד משנפלו בשבי, התנכלו להם, בזו להם והשפילו אותם לעיני שוביהם הגרמנים.²³

חמור בייחוד היה גורלם של יותר ממיליון היהודים שנלכדו במחוזותיה המזרחיים של פולין, שרוב תושביהם היו אוקראינים, לאחר נסיגת הצבא הסובייטי בקיץ 1941. לאנטישמיות האוקראינית שורשים עמוקים, והיא נמשכה דורות רבים. התפרצויות אלימות נגד יהודים באזורים אלה היו חזון נפרץ כל אימת שהתחוללו בהם משברים חברתיים ופוליטיים. בשנות השלושים החמירו היחסים בין האוקראינים ובין היהודים בגלל הלאומנים הקיצונים שהשליכו את יהבם על גרמניה הנאצית, מקווים כי היא תסייע בידם להקים מדינה אוקראינית עצמאית, והשפיעו בעמדתם על הרחוב האוקראיני. אחרי עליית הנאצים לשלטון, נקשרו קשרים בין הלאומנים האוקראינים הקיצונים ובין גרמניה הנאצית, והם אימצו בפועל את המדיניות הנאצית נגד היהודים. גם אחרי הפילוג באגף הקיצוני של התנועה הלאומית האוקראינית (OUN), בין תומכי אנדרי מלניק ובין תומכי סטפן באנדרה, בשל חילוקי דעות בשאלות שיתוף הפעולה עם הגרמנים, נשאו שני הפלגים מאוחדים בשנאתם ליהודים.

במסגרת ההכנות לקראת הפלישה לברית-המועצות הוקמו בצבא הגרמני שתי יחידות אוקראיניות, "נאכטיגל" ו"רולנד", שהשתתפו השתתפות פעילה בגל הפוגרומים שיזמו הגרמנים בקיץ 1941 נגד היהודים, בימים הראשונים לאחר כיבוש המחוזות המזרחיים של פולין. את הפוגרומים ביצע המון לאומני שהסיתו המשכילים בהנהגת המנהיגות המקומית, וסחפו עמם גם את אלה שנחשבו שמרנים ומתונים. התואנה לפרעות שבוצעו באכזריות רבה, היתה שיהודים נתנו את ידם לרצח האסירים האוקראינים שביצעו שירותי הביטחון הסובייטיים (NKVD) לפני נסיגתם. כן הואשמו היהודים בתמיכה

²² גוטמן, "הודי פולין בשואה", עמ' 489.

"Jewish POWs among Poles and Germans," in Joseph Kermisz (ed.), *To Live with Honor and Die with Honor: Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives (Oneg Shabbat)*, Jerusalem, 1986, pp. 215-221, 227, 230

במשטר הסובייטי בשנים 1939-1941. למרות האכזבות שהנחילו הגרמנים לאוקראינים, כשביטלו את כל סממני הממלכתיות שלהם ואסרו את מנהיגם באנדרה, דבקו האוקראינים במטרתם להכחיד את כל היהודים במחוזותיהם. אלפי צעירים אוקראינים התגייסו מרצונם למשטרת העזר הגרמנית ופעלו לצד הגרמנים למען רצח יהודי פולין. על רקע השתתפותם הפעילה ברצח היהודים והזדהות מרבית האוכלוסייה האוקראינית עם מעשים אלה, ראויים לציון דווקא אותם מעטים שסייעו בחשאי ליהודים הנרדפים מטעמים אנושיים ודתיים.²⁴

שלא כאוקראינים, אין הפולנים צריכים להתנצל על שיתוף הפעולה עם הנאצים. העם הפולני גאה בעמידתו רבת הסבל מול הכובשים הגרמנים ובלחימתו העיקשת נגדם בכל החזיתות. המפלה במערכת ספטמבר 1939 שתוצאתה היתה חלוקתה הרביעית של פולין, לא שברה את רוחם של הפולנים. אמנם המדינה פורקה, אך העם לא השלים עם התבוסה. רבים מבניו החליטו להוסיף ולהילחם למען חירותם ולמען שחרור ארצם באשר הם. הביטוי לנחישותם היה הממשלה הגולה שקמה והוסיפה לפעול בלונדון, הצבא הפולני המובס שאורגן מחדש מחוץ לארצו והשתלב במלחמה במסגרת צבאות בריטניה וברית-המועצות. למרות משטר הטרור שהשליטו הגרמנים נגד הפולנים, לא קמה מקרבם ולו אישיות אחת, דוגמת קוויזלינג בנורבגיה ודומיו בארצות הכיבוש האחרות, שהיתה מוכנה לשתף פעולה עמם.

כבר בתחילת הכיבוש התארגנה בפולין תנועת מחתרת רחבת היקף שסרה למרותה של המשלה הגולה בלונדון. בראש המחתרת עמדה ה"דלגטורה" (הנציגות – Delegatura), גוף פוליטי המקביל לממשלה הגולה, שמעמדו בתוך פולין היה כשל משנה לראש הממשלה בגולה. הדלגטורה הקימה בפולין הכבושה מעין מדינה במחתרת שלה כוח צבאי מזוין, "צבא המולדת" (Armia Krajowa - AK), שעמד בראש המאבק הלאומי בכובש. אבל אף שהממשלה הגולה בלונדון, שנאבקה למען כל קורטוב של אהדה בקרב דעת הקהל בעולם החופשי כלפי העניין הפולני, דאגה לצרף שני נציגים יהודים למועצה הלאומית שלה שהיתה מעין פרלמנט פולני גולה, הרי הדלגטורה בפולין לא נהגה כך. יש בהתנהגותה כדי ללמדנו על המחתרת הפולנית הראשית שהתיימרה לייצג את כל אזרחי פולין, ובכלל זה את המיעוטים, ולהגן עליהם, ועל יחסה כלפי אזרחי פולין היהודים. יתר על כן, עד סוף 1941 היא לא נתנה כלל את דעתה על בעיותיהם של היהודים, ובפועל הוציאה אותם מכלל אזרחי המדינה.²⁵ בכך ביטאה ההנהגה הפוליטית של תנועת המחתרת את הלך הרוח שרווח בקרב רוב האוכלוסייה הפולנית. כדי להמחיש את יחסה

Friedman, Roads to Extinction, pp. 176-208 24
Yisrael Gutman and Smuel Krakowski, *Unequal Victims: Poles and Jews during World War II*, New York, 1986, pp. 41, 57, 143-144 25

של הדלגטורה כלפי האזרחים היהודים בפולין הכבושה, מן הראוי להביא את תגובתה באחת משעותיהם הקשות, כשקרוב לחצי מיליון יהודים נכלאו בגטו בלב הבירה ורשה והופרדו משאר אזרחי המדינה. בשדר שנשלח בסוף 1940, עם הקמת הגטו, מטעם הדלגטורה אל הממשלה הגולה בלונדון, נאמר:

הגטו הוא פן בשאלה היהודית. אמנם החברה הפולנית אינה מקבלת את השיטות שהכובש נוקט כלפי היהודים, אך תהא זאת טעות גדולה להניח שהאנטישמיות פסה מקרבה. היא קיימת בכל רובדי האוכלוסייה בצורות שונות. אף שדעת הקהל אינה מסכימה עם האלימות נגד היהודים, היא בשום אופן לא תסבול שאחרי המלחמה יחזרו היהודים לעמדותיהם ולהשפעתם... החברה הפולנית לעולם לא תסכים שהם ינסו להיאחז בעמדות שאיבדו... המסר של סטנצ'יק [Stańczyk, שר ההסברה בממשלה הגולה] ברדיו שבו הבטיח ליהודים שוויון זכויות בפולין המשוחררת, עורר כאן רושם רע מאוד. דוחים אותו אפילו גורמים ממעמד הפועלים המשתייכים למפלגה הסוציאליסטית הפולנית.²⁶

בשנת 1942, כשהגרמנים החלו בהכחדה השיטתית של היהודים ברחבי פולין, ידעה הנהגת המחתרת בזמן אמת באילו שיטות ואמצעים משתמשים הגרמנים נגד היהודים. המידע שהגיע לידיה באמצעות רשת תאי המחתרת, שהיו פרושים ברחבי המדינה, היה מדויק ומקיף יותר מהמידע שהיה בידי היהודים הכלואים בגטאות הסגורים. אמנם לא היה בכוחם של המחתרת ושל הציבור הפולני למנוע את רצח היהודים, אפילו רצו בכך, אך לפחות יכלו להזהיר את היהודים בגטאות ובמחנות מה עומד לקרות להם, כדי שינסו לברוח ולהציל את עצמם. הנהגת המחתרת יכלה גם להשפיע על מגזרים גדולים בחברה הפולנית שינהגו במידת הרחמים ביהודים הנמלטים שחיפשו מסתור בקרב האוכלוסייה הנוצרית, ולא ישדדו אותם ויסגירו אותם לידי האויב. עד סתיו 1942, לבד מלדווח לממשלה בלונדון על מה שקורה לקרבנות היהודים, לא עשתה המחתרת הפולנית למענם דבר. הנושא היחיד שהעסיק את הנהגתה בעת שהשמדת יהודי פולין הגיעה לשיאה, היה שאלת הגירתם של היהודים מפולין לאחר המלחמה.²⁷

רק ב-17 בספטמבר 1942, שבוע לאחר הגירוש הגדול מגטו ורשה, שנמשך כמעט חודשיים ובמהלכו שולחו יותר מרבע מיליון יהודים להשמדה בטרבלינקה, פרסמה "מינהלת המאבק האזרחי" בביטאון הראשי של המחתרת, *Biuletyn Informacyjny*,

26 שם, עמ' 60.
27 שם, עמ' 69-70.

מחאה בשם העם הפולני ובה הוקיעה את פשעי הנאצים נגד היהודים.²⁸ באותה עת גם הוקם בחסותה של הדלגטורה ארגון "ז'גוטה" (Żegota) שמטרתו היתה לסייע ליהודים שהצליחו לברוח לצד הארי. על נסיבות הקמתו של ארגון זה, על דרכי פעולתו ועל הישגיו נדון בפרק ה'. כאן נציין רק שפעילותו התארגנה מאוחר מדי והישגיו היו מעטים מדי. מלבד קול המחאה ופעילותם של אנשי ז'גוטה למען היהודים המסתתרים בצד הארי, לא עשתה המחותרת הפולנית הרבה למען האזרחים היהודים. כעבור יותר מארבעים שנה עשו כמה אנשי רוח פולנים חשבון נפש נוקב בינם ובין עצמם בנושא האדישות המבהילה שהפגין רוב הציבור הפולני, ובכלל זה המחותרת, כלפי שכניהם היהודים ברגעיהם הקשים. באומץ לב וביושר אינטלקטואלי כתבה הלינה בליצקה-קוזלובסקה (H. Balicka-Kozłowska) שהיתה פעילה במחותרת ובת למשפחה שסייעה להציל יהודים:

מעטים בלבד סברו כי הגנה על היהודים היתה גילוי של מאבק בכובש. ההתנגדות לגרמנים נחשבה אצל כלל הפולנים כעניין של כבוד... ואילו הצלת יהודים נתפסה כעניין פרטי לחלוטין. במקרים מסוימים טענו נגד אנשי מחותרת שהם נותנים מחסה ליהודים ומסכנים בכך דירות ואנשים הנחוצים למאבק המזוין... יש עוד עניין מכאיב ללא שיעור: ניתן היה להציל הרבה יותר יהודים, אלמלא חששו פולנים מפולנים אחרים. אין אמת בסברה שהסתירו את היהודים מעין הגרמנים - הם הוסתרו (או שהתחבאו מיוזמתם) בגלל סכנת המוות מידי הגרמנים - ומחשש מפני עינם הבולשת של הפולנים אשר נמצאו בכל מקום שאליו לא הגיעו הגרמנים ואפילו הפולקסדויטשה.²⁹

קולות המחאה של החוגים הנאורים בחברה הפולנית נגד הסגרת יהודים לידי האויב ופועלם של אנשי מצפון מעטים שחירפו את נפשם כדי להציל יהודים, לא היה בהם כדי לשנות את היחס האדיש והמתנכר של רוב האוכלוסייה הנוצרית כלפי היהודים, גם כשכבר היה ברור שרק מעטים מהם ישרדו. את הלך הרוח בקרב פולנים מן השורה תיארה באכזבה עובדת עיריית ורשה, פטריוטית וקתולית מאמינה, באוזניו של שמואל ברסלאב, מראשי המחותרת בגטו ורשה:

ראשית יש להבין כי כליאת היהודים נתנה לפולנים יתרונות חומריים מרובים... תארו לעצמכם חנווני שעלה בידו להיפטר ממתחרה יהודי הזריז ממנו, שוערת

28 שם, עמ' 74.

29 שמואל קרקובסקי, "היחסים בין היהודים לפולנים בשנות השואה - גישות חדשות וישנות בהיסטוריוגרפיה הפולנית", בתוך יד ושם - קובץ מחקרים י"ט (תשמ"ט), עמ' 253.

בבית יהודי אשר פלשה לדירה בת חמישה חדרים שפונתה מיהודים ברחוב מרשלקובסקה, קצבית שמנה שהתעטפה בפרווה שהיתה שייכת ליהודים, וכולי וכולי הדוגמאות הן רבות. כל אלה ששמנו כתוצאה מהפרדת היהודים, מצפונם אינו נקי ביותר. הם מהרהרים בפחד על התקופה שלאחר המלחמה, כשכל הטוב הזה יסתיים. תכופות אפשר לשמוע אנשים משוחחים ביניהם: "אבל אדוני, מה יקרה כאשר כל היהודים יפרצו את החומות. מה יעשה אתנו? פחד לחשוב על כך". חוזרים ואומרים כולם מבלי לחשוב, כאילו היה באמת משהו המאיים עליהם. הפסיכוזה הזאת גורמת לכך שהידיעות על גירושים מתקבלות בהקלה מסוימת. גם זאת לדעת, כי האספסוף המושחת עקב המלחמה, רוקם לעצמו חלומות, בחוסר ההיגיון הרגיל אצל הפולנים, וקושרים את המכות בגרמנים עם עשיית חשבון עם היהודים.³⁰

להלך הרוח העממי הזה היה בסופו של דבר ביטוי פוליטי. בסוף 1943 הוציא משרד המידע והתעמולה של הפיקוד העליון של ה-AK מסמך פנימי סודי ובו סיכום עמדתם של שלוש עשרה הקבוצות הפוליטיות העיקריות שסרו למרותה של הדלגטורה, בשאלה היהודית. לתשע קבוצות היה מצע אנטי-יהודי ברור, והן דגלו בהגירת היהודים מפולין. אחת מהן אף תמכה בחיסולם. רק ארבע קבוצות תמכו במתן זכויות שוות ליהודים לאחר שחרור פולין. עמדות אלה בוטאו בעת שרוב יהודי פולין כבר לא היו בין החיים.³¹ עוד גורם, לבד מהמחותרת, שהיה יכול להשפיע על מיתון הלך הרוח האנטי-יהודי באוכלוסייה הנוצרית ולעודד אותה לסייע ליהודים, ובייחוד להציל ילדים, היתה הכנסייה הקתולית. מאז ומעולם היתה הכנסייה הקתולית אחד ממרכזי הכוח הגדולים בפולין. ללאומיות הפולנית קשר סימביוטי עם הדת הקתולית. בתקופה הארוכה שמאז חלוקתה של פולין ואבדן עצמאותה בסוף המאה השמונה עשרה ועד כינונה של המדינה הפולנית החדשה ב-1918, היתה הכנסייה הקתולית המעוז הלאומי שסביבו התלכד העם הפולני בימי שפל ובמאבקיו לחידוש עצמאותו. משהושגה העצמאות, בעצם היתה הדת הקתולית לדת המדינה. האפיסקופט, ההיררכיה הבכירה בכנסייה, שמנה 41 קרדינלים, ארכיבישופים ובישופים שעמדו בראש הכנסייה,³² נהנה מיוקרה רבה והיה בעל השפעה רבה בקרב העם הפולני. בימי השפל שבאו על העם הפולני אחרי מפלת ספטמבר 1939, נשארה הכנסייה אחד ממקורות הנחמה שלו והממסד הכנסייתי היה לחלק אורגני בתנועת ההתנגדות הלאומית לכובשים הגרמנים. לבישופים, מנהיגי הכנסייה, שישבו

30 "פולנים על יהודים", בתוך *ילקוט מורשת* י"א (1969), עמ' 103-105.

Gutman and Krakowski, *Unequal Victims*, p. 107 31

Zenon Fijalkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, 32
Warsaw, 1983, p. 36

בתוך עמם, היו דרכים גלויות וסמויות שבאמצעותן יכלו להשפיע על המוני המאמינים להיחלץ לעזרת היהודים ולהציל אותם או לפחות את מקצת ילדיהם, אך הם לא עשו זאת. רינגלבלום שבכתביו בתקופת הכיבוש השתדל להבליט כל מחווה הומנית של פולנים כלפי יהודים, והעלה על נס את אצילות רוחם של אותם פולנים שנרתמו להצלת יהודים, כותב במרירות על יחס הכמורה כלפי היהודים הנרדפים:

כמעט כל הכמורה היתה אדישה לטרגדיה שלא נודע כמותה, של רצח כל העם היהודי. לפני המלחמה הכמורה הצטיינה בהלכי רוח אנטישמיים בולטים... אנשי דת במערב אירופה לחמו לפני המלחמה בגזענות ובאנטישמיות וראו בהן אויבת הנצרות שאינה מכירה בגזעים עליונים ובגזעים נחותים. חלק משמעותי מבין אנשי הכנסייה הקתולית נלחם באופן נמרץ בפשיזם בהיותו מנוגד לעקרונות הדת הנוצרית. ואילו הכמורה הפולנית נהגה אז ניטרליות בנוגע לפעילות האנטישמית; היתה זו ניטרליות הנותנת הכשר לנחשולי הפוגרומים והפרעות הגואים... קשה היה לצפות שכוהני דת כאלה יושיטו עזרה משמעותית ליהודים במלחמה נוכחית. הם לא עשו זאת גם כשהיו בידיהם האמצעים להושיטה. שמענו על מעשיהם האמיצים של כמרים הולנדים היוצאים להגנת יהודים... עמדה דומה נקטו אנשי דת קתולים בצרפת... בבלגיה התפללו בכנסיות לשלום היהודים ואספו בכנסיות תרומות למען ילדי היהודים...³³ בפולין נתקלנו רק במקרים יוצאים מגדר הרגיל של גישה מערב אירופית כזו מצד אנשי הכמורה הקתולית.³⁴

הביקורת שהטיח רינגלבלום בכמורה הפולנית היא בלא ספק גורפת מדי. הוא גם טעה כשניסה לגזור גזרה שווה בין מעמדה של הכמורה הפולנית ובין מעמדה בארצות מערב אירופה הכבושות. מצב הכנסייה בפולין היה לאין ערוך קשה יותר מאשר בצרפת, בבלגיה ובהולנד. בפולין לא היססו הגרמנים לפגוע בכנסייה הקתולית ולהצר את צעדיהם של כמרים שנחשדו בפעילות חתרנית נגד שלטונות הכיבוש. בפולין לא העניקה גלימת הכומר שום חסינות ללובשיה. הנאצים רדפו את הכמורה הפולנית ששויכה לאליטה הלאומית, כפי שרדפו את כל האינטליגנציה הפולנית. המרטירולוגיה של הכנסייה

33 על מעורבות ראשי הכנסייה בהצלת יהודים בארצות מערב אירופה, ראה: מיכאל ר' מארוס ורוברט פקסטון, *משטר וישי בצרפת והיהודים*, תל אביב 1989, עמ' 202-208; יוסף מכמן, "בעיית יתומי המלחמה בהולנד", בתוך ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), *שארית הפליטה 1944-1948: השיקום והמאבק הפוליטי*, ירושלים 1990, עמ' 167-185; Mark Van Den Wijngaert, "The Belgian Catholics and The Jews 1940-1944," in Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, Jerusalem, 1998, עמ' 272-273.

הקתולית בפולין יודעת לספר על אלפי כמרים ונזירים שהושלכו למחנות ריכוז ושילמו בחייהם על פעילויות שונות, שבעיני שלטונות הכיבוש הגרמנים היו חריגה מתפקיד של המשרתים בקודש. זאת ועוד, האיום הגרמני בעונש מוות על כל מי שהעז להגיש עזרה ולהציל יהודים, חל גם על הכמרים. אף-על-פי-כן ידועים מעשי הצלה לא מעטים שהשתתפו בהם כמרים, והיו מהם ששילמו על כך בחייהם. הכומר אורבנוביץ (Urbanowicz) מבריסק נורה למוות בידי גרמנים ביוני 1943 על עזרתו ליהודים. על "פשע" דומה נשלח למחנה מאידנק הרקטור של סמינר לכמרים בוורשה, הכומר רומן ארכוטובסקי (Roman Archutowski), ולא חזר משם.³⁵ אפשר להביא עוד עדויות רבות על כמרים שסיכנו את חייהם וסיפקו ליהודים נמלטים תעודות לידה וטבילה נוצריות מזויפות שבנסיבות הימים ההם היו בבחינת תעודות חיים. בספרות הזיכרונות ובעדויות אפשר למצוא תיאורים מרגשים של כמרים שנחלצו לעזרת יהודים בצד הארי והעניקו להם מקלט במוסדות שהיו בפיקוחם, או הפנו אותם למנזרים שבהם מצאו מקלט. הלינה אשכנזי היתה נערה צעירה כשהגיעה לוורשה בודדה ומפוחדת, בלי תעודות ופנתה לעזרת הכומר קוביצקי בכנסיית הבזיליקה. הוא היה תקווה האחרונה. כשנכנסה לכנסייה, היתה מותשת ומעולפת. הכומר קוביצקי נטל אותה לחדרו, האכיל אותה וסיפק לה תעודת טבילה וסידר לה עבודה במטבח של מוסד הצדקה, "קאריטס", עד שנמצא לה מקום באחד המנזרים. עוזרו, הכומר סטאנק, אסף מהרחוב ילדה יהודייה קטנה גלמודה, שגורשה מהבית של מי שהיה אמור להציל אותה, והסתיר אותה בכנסייה, בעודו מסכן את נפשו.³⁶

אבל כל פעולות העזרה וההצלה הללו היו יזמה אישית ובוצעו על-פי צו מצפוני ואמונתו של כל כומר וכומר, ולא על-פי מדיניות או הוראה מגבוה של הממונים עליהם. לכן קולעים דבריו של רינגלבלום בכל הנוגע לכמורה הבכירה שהיתה אמורה לשמש דוגמה ומקור השראה לכפופים לה ולצאן מרעיתה. הבולט בהתנהגותה של הכמורה הפולנית הבכירה בתקופת הכיבוש הוא שתיקתה העקבית בכל הנוגע להצלת יהודים. יש בין ההיסטוריונים של הכנסייה הקתולית בפולין המנסים ללמד זכות על ראשי הכנסייה ולטעון שלמרות מצבם הקשה, הם היו מהראשונים שפעלו לטובת היהודים, אף לפני שהוקם הארגון ז'גוטה, והשתדלו למענם אצל שלטונות הכיבוש הגרמנים. מוזכר בהקשר זה פועלו של הארכיבישוף של קרקוב, הנסיך אדם ספייחא (A. Sapieha), שבזמן המלחמה נחשב לסמכות הרוחנית העליונה בפולין. אך מבדיקת העובדות עולה שהוא דאג רק למומרים וכי היהודים לא עניינו אותו כלל.

Philip Friedman, *Their Brothers' Keepers*, New York, 1978, p. 126 35
36 הלינה, אשכנזי=אנגלהרד, רציתי לחיות, תל אביב 1976, עמ' 72-80.

ב-30 באוקטובר 1940 פנה ספייחא לנשיא ארגון הסעד הפולני (Rada Główna Opiekuncza - RGO) הרוזן אדם רוניקר (A. Roniker), וביקשו לדבר על לבם של שלטונות הכיבוש כדי שישחררו את המומרים מן הצורך לענווד את הסרט ועליו המגן דוד, ומן החובה לגור בגטו עם היהודים. במכתב ששיגר אליו כתב:

"עושים להם עוול גדול כשמכריחים אותם לגור בקרב ציבור שהם נטשו מרצונם, העוין אותם והם מרגישים בו מנוכרים. אני פונה אליך כדי שתעלה בעיה כאובה זאת לפני השלטונות. בתור בישוף אני יכול להתעלם מתלונותיהם. בלהט לבי אני מגן על שותפים אלה לאמונתנו המצפים לתמיכת הכנסייה".³⁷

יש המנסים לטעון שספייחא לא התערב לטובת כלל היהודים מתוך שיקול ראליסטי, וכי אילו התערב למען כולם, היה בכך משום נאיביות חסרת תקווה, שכן הם ממילא נידונו לכליה.³⁸

אלא שלא מדובר בהתערבות הכמורה הבכירה אצל הגרמנים לטובת היהודים, שאכן היתה חסרת תועלת. שכן גם ההתערבות למען המומרים לא הועילה, מכיוון שעל-פי חוקי הגזע הנאציים הם נחשבו ליהודים, אף שהוטבלו לנצרות, ועל כן חלו עליהם אותן ההגבלות כמו על שאר היהודים ויועד להם אותו גורל.³⁹ החמור בהתנהגותה של הכמורה הפולנית הבכירה הוא שהיא לא העבירה שום מסר חיובי למיליוני המאמינים שהיה בו כדי לעודד אותם לסייע בהצלת היהודים הנמלטים. שנות הכיבוש הגרמני שהיו רוויות סבל לא רק מבחינת היהודים, אלא גם מבחינת הפולנים, שכן בתקופתן נפגעו גם חיי הדת שלהם, לא שינו מאומה ביחסה השלילי של הכמורה הבכירה כלפי היהודים. בעת שאלפי אנשי רוח קתולים, כמרים ונזירים התענו ונרצחו במחנות הריכוז, הוסיפה השנאה המסורתית של הממסד הקתולי הפולני לפעפע כלפי היהודים, כאילו דבר לא קרה. אף שכבר היו מבודדים מהחברה הפולנית וסגורים בגטאות, בעיני הכמורה הבכירה הם עדיין היו המפגע העיקרי של פולין הקתולית, הגורם לדמורליזציה ברקמה החברתית של עמה ולהרס שלה. לכן הצלת יהודים לא זו בלבד שלא נחשבה בעיניה דבר שראוי לטרור ולהסתכן למענו, אלא שיש לברך על שעת הכושר שהזדמנה להיפטר מהם לעד. על כך אפשר ללמוד מדוח כנסייתי שהועבר בקיץ 1941 מפולין הכבושה אל הממשלה הגולה בלונדון, דוח ובו הבעיה היהודית תופסת מקום מרכזי:

Fijalkowski, Kosciól katolicki, pp. 199-200 37

Zygmunt Zielinski, "Activities of Catholic Orders on behalf of Jews in Nazi-Occupied Poland," in Otto Dov Kulka and Paul R. Mendes Flohr (eds.), *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism*, Jerusalem, 1987, p. 382

39 עמנואל רינגלבלום, *יומן ורשימות מתקופת המלחמה*, ירושלים 1992, עמ' 238.

... אשר לעניין היהודי, יש לומר שבחסד האל עשו הגרמנים התחלה טובה. אם להתעלם מהרעות שהגרמנים עוללו ומוסיפים לעולל בארצנו, הרי הם הראו שאפשר לשחרר את החברה הפולנית מהנגע היהודי. הם הראו את הדרך שעלינו ללכת בה. כמובן באכזריות ובברוטליות פחותות, אבל בעקיבות. אפשר לומר שאצבע אלוהים היתה בדבר, שהכובשים נטלו על עצמם לפתור את הבעיה הבוערת הזאת שהעם הפולני מעולם לא היה מסוגל לפתור בשל לבו הרחום, חוסר השיטתיות, והיעדר היכולת לגייס לשם כך את הכוח הדרוש. ברור לכול שזוהי בעיה בוערת, שכן היהודים גורמים נזק בל ישוער לחיינו הדתיים והלאומיים. לא זו בלבד שהם מוצצים את לשד עצמותיו של העם ואינם מאפשרים את התפתחותו הכלכלית, אלא שבגללם כפרינו וערינו מאבדים את אופיים הקתולי. הם המקור לדמורליזציה בחברה שלנו. הם משחיתים את חיי הציבור שלנו. הם האחראים העיקריים להתפשטות הזנות והפורנוגרפיה. הם הסיבה מדוע בני עמנו נעשים שתיינים והם המשחיתים את הנוער. הם מחדירים מסרים לא-מוסריים ולא-קתוליים בספרות ובאמנות שלנו. הם מתחברים תמיד לכל מי שיכול לפגוע בכנסייה ובפולין, כדי להחליש ולהשפיל אותן. למרבה הפלא גם היום, כשהם חשים את נחת זרועם של הגרמנים, הם שונאים יותר את הפולנים מאשר את הגרמנים וחולמים להתנקם בנו על כל העוולות שעוללנו להם. לדעת האנשים המוסמכים ביותר כאן, יצטרכו לטפל בבעיה היהודית בפולין שתקום לתחייה בדרך אחרת. המטרה שיש לשאוף אליה היא לדאוג בפורום בינלאומי להגירתם למדינה משלהם מעבר לים. עד אז יצטרכו לבודדם לחלוטין מהחברה שלנו.⁴⁰

דברים אלה נכתבו בעיצומם של ימי מבצע "ברברוסה", כשגייסות הצבא הגרמני שעטו מזרחה לתוך ברית-המועצות, ועוד לחלוטין לא היה ברור איזו דמות עתידה ללבוש הציוויליזציה הנוצרית האירופית, ומה יהיה גורלו של העם הפולני בעתיד. דווקא בימים הקודרים ההם הבעיה הבוערת שהעסיקה את הממסד של הכנסייה הקתולית בפולין היתה פתרון השאלה היהודית בפולין העתידית. אף שהדברים נכתבו מתוך פולין הכבושה שנאבקה על חייה, הרי לא זו בלבד שלא ניכר בדברי הכותבים, שבעיני עצמם היו הממונים על החסד והרחמים, ולו שמץ של חמלה והשתתפות בצערם של היהודים הנרדפים, אלא אף ניכרה שביעות רצון ושמחה לאיד על כל מה שהגרמנים עוללו להם. למרות כל העוולות שהכובשים הגרמנים עוללו לפולנים, בעיני כותבי הדוח הם היו שבט

40 Sprawozdanie Kościelne, June 1st 1941 – July 15th 1941, ארכיון יד ושם (איו"ש), 25/89-0.

זעמו של אלוהים ששלח אותם לעשות ליהודים את מה שהפולנים לא היו מסוגלים לעשות.

חריג בעמדתו ובמעשיו בנושא הצלת יהודים היה דווקא ראש הכנסייה היוניטרית האוקראינית בגליציה המזרחית, המטרופוליט של לבוב, אנדרי שפטיצקי (A. Szepticki). הכנסייה היוניטרית בפולין קשורה לוותיקן ולפני המלחמה השתייכו אליה כשלושה מיליון מאמינים אוקראינים, רובם לאומנים אנטישמים שהשתתפותם בהשמדת יהודי מזרח פולין היתה פעילה. והנה דווקא האיש שנחשב לרועם הרוחני, התנגד נחרצות לשיתוף בני עמו ברצח היהודים. שפטיצקי היה דמות מורכבת שפעלה לפי הגישה התאולוגית אקומנית, גישה החותרת לאיחוד העולם הנוצרי, ששפטיצקי הוסיף לה גם יחס חיובי כלפי היהודים. עשרות שנים שמר על קשרי ידידות עם רבנים ועם אנשי ציבור מקרב יהדות גליציה וזכה להערכה רבה בקרב הציבור היהודי בגלל רמתו המוסרית. ב-1941, משכבשו הגרמנים את האזור, נקלע שפטיצקי למלכוד מוסרי. מחד גיסא, תחילה קיבל בברכה את השלטון הגרמני, כי ראה בו בלם נגד האתאיזם הקומוניסטי המתפשט וקיווה שהגרמנים יעניקו לאוקראינים עצמאות מדינית, מאידך גיסא התנגד לרצח היהודים שרבים מבני עמו השתתפו בו ובאכזריות רבה ביותר. שפטיצקי ניסה להשפיע על האוכלוסייה האוקראינית באמצעות איגרות הרועים שהפיץ בעל פה ובכתב, ובהן ביקש כי תחדל ממעשי הרצח. בנובמבר 1942 פרסם את איגרת הרועים המפורסמת שלו שכותרתה היתה הדיבר החמישי, "לא תרצח". אמנם הוא אינו מזכיר בה מפורשות את היהודים, אבל העיתוי של פרסומה, בימים שבהם הגיעה השמדת יהודי גליציה לשיאה, מרמז שקריאתו כוונה בעיקר נגד הפגיעה בהם.⁴¹

אין לדעת באיזו מידה השפיעו איגרותיו של שפטיצקי על צאן מרעיתו האוקראינים, אם השפיעו כלל ועיקר, אך הוא ניסה לפחות לעשות ככל יכולתו. לזכותו ייאמר שהוא לא רק הטיף נאה, אלא גם קיים. הוא פתח את המוסדות שהיו כפופים לו, כדי שיצילו יהודים. הוא הורה לאחיו, האיהומן קלימנטי שפטיצקי, ראש מנזרי הסטודיטים, ולאיהומנית יוספה שעמדה בראש מנזרי הנשים, לפתוח את המנזרים ולהציל יהודים ובייחוד ילדים.⁴² כל יהודי שהצליח לברוח מהמלכודת הנאצית שהיה לכוד בה – אם גטו, אם מחנה ריכוז ואם בור ההרגה – וניסה למצוא מסתור בצד הארי, נזקק לסיוע של תושבי המקום הנוצרים. מדובר בדברים הבסיסיים ביותר, כמו קורת גג, מזון, תיעוד מתאים וכל דבר, מגדול ועד קטן, שאפשר את הקיום בתנאי החרדה. בלי עזרתם של אנשי המקום הנוצרים, סיכוייו של יהודי לשרוד בצד הארי שאפו לאפס, גם אם היה אדם מבוגר היודע

41 שמעון רדליך, "שפטיצקי והיהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה", בתוך *שבועות* 13 (תשמ"ט); דוד כהנא, *יומן גטו לבוב*, ירושלים 1978, 137-142, 173-177.
42 כהנא, *יומן גטו לבוב*, עמ' 76-78, 139, 142.

לדאוג לצרכיו הבסיסיים בעצמו. על אחת כמה וכמה היו אפסיים סיכויי ההישרדות של ילדים חסרי ישע שנזקקו להגנת מבוגרים שיטפלו בהם וידאגו לצורכיהם הקיומיים. במערכת היחסים העכורה ששררה בפולין בין היהודים ובין נוצרים, ואף החריפה בימי הכיבוש, היה רק לאחוז קטן מאוד מהיהודים סיכוי למצוא משפחה נוצרית שתהיה מוכנה להסתיר את כל משפחתם או לפחות את אחד מילדיהם.

נדרש להדגיש שהסתרת יהודי במשפחה נוצרית, מבוגר כילד, מלבד הסיכון שהיה כרוך בכך, הרי נלווה לה גם נטל כלכלי לא מבוטל. הצורך להאכיל עוד אדם תקופה ממושכת, במצב של מחסור כרוני במצרכי מזון בסיסיים, לא היתה עניין של מה בכך. רמת החיים של רוב האוכלוסייה הפולנית, שגם לפני המלחמה היתה נמוכה, ירדה פלאים בתקופת הכיבוש. בייחוד ירדה רמת החיים של האוכלוסייה העירונית, עד כי רבים נזקקו לעזרה של ארגוני הסעד.⁴³ לכן מרבית הנוצרים שעזרו והסתירו יהודים, גם הרגישים שביניהם שהזדהו עם גורלם, לקחו תשלום בעבור העזרה שהגישו להם.⁴⁴ זאת גם אחת הסיבות שמעט משפחות יהודיות שלמות יכלו למצוא מקלט בצד הארי. לכן השתדלו ההורים למצוא מסתור לפחות לילדיהם, ואילו הם נשארו בגטו כדי לגייס את האמצעים הדרושים לקיומם בצד הארי. לעתים קרובות ויתרו ההורים מראש על המעבר לצד הארי כדי להצטרף לילדיהם, כי לא היו להם די אמצעים לשם כך. עלות הטיפול בילד יהודי במשפחה נוצרית בקיץ שנת 1942 היתה גבוהה למדי - 100 זלוטי ליום. רק הורים אמידים יכלו להרשות לעצמם לשלם מחיר שכזה, ובפרט שנאלצו לשלם את הכסף מראש, שמא יגורשו בינתיים, ולא יישאר מי שיוסיף לשלם בעבור הטיפול בילדם. כדי למצוא מסתור לילד אחד במשפחה נוצרית נדרשו עשרות אלפי זלוטי,⁴⁵ ורק בידי יהודים מעטים מאוד היו סכומים שכאלה.

בקרב האוכלוסייה הנוצרית בפולין היה ליהודים דימוי של עשירים, אף שהיה דימוי מוטעה כשמדובר ברוב יהודי פולין לפני המלחמה, ועל אחת כמה וכמה בתקופת המלחמה. גם אלה שהיו אמידים לפני המלחמה, איבדו את רוב נכסיהם מיד עם הכיבוש הגרמני, והתרוששו כשהועברו לגטו. מספר היהודים שהיו בידיהם האמצעים הדרושים כדי למצוא מסתור בצד הארי לכל המשפחה או לפחות לילדיהם, היה קטן למדי. רק מעטים הצליחו לשמור מטבע חוץ וחפצי ערך ליום סגריר ולהסתירם במקום בטוח. מי שלא היו בידיהם האמצעים והקשרים המתאימים בחברה הנוצרית, כלומר רוב יהודי פולין, נאלצו לראות בשברון לב כיצד מוליכים את ילדיהם ראשונים אל מותם באקציות ובסלקציות למיניהן ששטפו את הגטאות.

Gross, Polish Society, pp. 98-100 43

44 פלטל=מינדז'צקי, פייגל=ולאדקה, משני עברי החומה, תל אביב 1968, עמ' 206.

45 רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 239.

התמונה המצטיירת ממקורות התקופה ומהעדויות שהצטברו אחרי המלחמה, על הצלת יהודים ברחבי פולין, היא עגומה למדי. הפחד מהכובש, האנטישמיות המושרשת בקרב המוני העם, עוינותו המופגנת של הממסד הפוליטי ושל ההיררכיה הכנסייתית הבכירה כלפי היהודים, שלא השתחררו מעולם המושגים שלהם של לפני המלחמה, וכן השחתת המידות שפשתה בקרב חלקים ניכרים באוכלוסייה עקב מצוקות המלחמה – כל אלה יצרו בקרב עמה של פולין אקלים דרוויניסטי וציני שצמצם עד מאוד את מספר האנשים שהיו מוכנים להסתכן כדי להציל יהודים. רינגלבלום שעקב מקרוב אחר התפתחות היחסים בין הפולנים ובין היהודים מתחילת הכיבוש בסתיו 1939 ועד אביב 1944, כשיהודים לא נראו עוד בפולין, וכתב על כך חיבור מקיף במקום מסתורו אצל משפחה פולנית בצד הארי, ניסה לדחות את ההאשמה הגורפת שכבר אז נשמעה בחוגים יהודיים מסוימים, ולפיה כל הפולנים שמחו לאידם של היהודים, ולא נמצאו ביניהם ברי לבב שהתייסרו נוכח שואת יהודי פולין.⁴⁶ אחרי שציין את האידאליסטים המעטים בקרב הרבדים השונים בחברה הפולנית שנחלצו להצלת יהודים, הגיע גם הוא לבסוף למסקנה העגומה בדבר התנהגותו של רוב העם הפולני כלפי שכניו היהודים:

מזה שנות אלף חיים אנו יחד על האדמה הזאת. אנו, העם היהודי והעם הפולני. מה עשו שכנינו כאשר עלה הכור, כובש חמוש מכף רגל ועד הראש על החלש וחסר המגן שבעמים, על היהודים? האם - חרף הטרור - ניתן מקלט לקרבנות הנאציזם הנמלטים מן הגטו אל "הצד הארי"? הניתן מקלט זה רק בתשלום רב, והתקיים כל עוד הספיק הכסף ובא אל קצו משכלו הדמים? ... לא היה בידי העם הפולני וממשלתו להטות מדרכו את המכש הנאצי שרמס ודרס את אזרחיה היהודים של המדינה - אך עדיין עומדת במקומה השאלה האם התנהגות העם הפולני עמדה ביחס כלשהו לעצמת האסונות שירדו על ראש היהודים. האמנם צריך היה ליפול מבט עינים של המובלים ברכבות המוות הדוהרות בשדות פולין על פנים אטומות ואף מדושנות עונג של שכניהם? האם אז, לפני שנה, כאשר עברו בחוצות ורשה קרונות עמוסים לעיפי גברים, נשים וטף המובלים למוות, חייב היה להישמע קול פראי של צהלת המון חוגג מהעבר השני של החומה? ההיה מקום לאותה כהות-חושים נוכח הגדולה שבטרגדיות מאז ימות עולם?⁴⁷

מקור: בוגנר נחום, בחסדי זרים, יד ושם, ירושלים, 2000, עמ' 17-38

⁴⁶ שם, עמ' 177.
⁴⁷ שם, עמ' 179-180.

